СЕКЦІЯ № 3. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНОГО НАПРЯМКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ

УДК 1:37.01(09)(430)

Штеффен Мартус
доктор філософії, професор нової німецької літератури,
Університет імені братів Гумбольдтів (м. Берлін, ФРН)

ПРОСВІТНИЦТВО ДЛЯ НЕСПОКІЙНИХ ЧАСІВ

В початковій сцені картини епохи Просвітництва бранденбурзький курфюрст Фрідріх III (Friedrich III., 1657–1713) взимку 1700 р. поїхав до Кьонігсбергу, щоб там взяти на себе головну роль в першій главі королівської історії Прусії. Місто Кьонігсберг лежало поза межами Святої Римської імперії німецької нації. Вже в якості короля «в» Прусії та під новим іменем Фрідріх I (Friedrich I.) він висунув претензію на суверенітет, котрий не підпорядковувався кайзеру (імператору), хоча він й залишався вірним членом цього імперського об'єднання. Під час важких перемовин та під друком майбутніх великих воєн він досяг того, що кайзер Леопольд I (Leopold I., 1640–1705) лише визнав його нову корону королівства Прусії, але не затвердив. Останнє завдання взяв на себе новий король Прусії сам.

Це було досить дивною, незвичною подією. Король Прусії Фрідріх I. повинен був боротися за своє визнання. Лише після більш ніж десятиріччя держави, котрі задавали тон у політиці, визнали новий статус Бранденбурга-Прусії. Потім пройшло ще більш ніж 50 років, поки король Прусії Фрідріх II під час Семирічної війни (1756–1763) завоював владні повноваження, що було достатнім для претензій на панування й було під питанням лише «про форма» під час війни за Баварську спадщину (1778–1779). Революційні війни (1792–1802) призвели до кризи цього положення справ, однак

прусько-австрійський дуалізм ще довго залишався структурним принципом німецької історії.

В той час, коли Фрідріх II взяв на себе роль «анти-кайзера (анти-імператора)», в імперії мислення філософ з Кьонігсбергу Іммануїл Кант (Immanuel Kant, 1724–1804) також висунув своєрідну претензію на панування. Він перебував не стільки в «просвітницькій епосі», але вірогідно в «епосі Просвітництва», й оголосив цю епоху одночасно «століттям Фрідріха» [1]. Кант нагадав своїм сучасникам діагноз часу, котрий час від часу ставився, починаючи від Мойсея Мендельсона до Гердера та Шіллера: ми перебуваємо в анархічних часах [2].

В той час, коли віртуоз думок Йоганн Готтфрід фон Гердер (Johann Gottfried von Herder, 1744–1803) зробив заспокійливий висновок з анархічного положення, що «кожен може вибирати свій хід, свою точку зору, свої окремі матерії, та окремі сторінки» [3], цій демократизації філософських відносин Кант протиставив монархічний порядок. Подібно до того, як колись Томас Гоббс рекомендував задіяти незалежного князя (правителя) у війні всіх проти всіх, так само Кант закликав прийти до судового палацу, в якому на місці судді височів критичний розум [4]. Хоча таке рішення з риторичної точки зору цілком й доцільне, але воно мало може допомогти. Супротивники Канта відразу побачили в буцімто нейтральному та критичному розумі зацікавленість партії Канта. Як примітив Християн Готтліб Зеллє, автор «Берлінського щомісячного часопису», цей розум виказує судження «на шкоду досвіду» [5]. Саме тому багатьом просвітникам Кант здавався навіть не монархом, а деспотом чи тираном, котрий буцім то хотів захопити владу в імперії філософії [6].

Два само-коронування у Кьонігсберзі утворюють рамки цієї просвітницької історії. Фрідріх I. та Іммануїл Кант кожен по-своєму висунули епохальні претензії та інсценували свою самостійність: король хотів сам правити, а інший – сам мислити, й обидва воліли зробити початок. Цей жест був типовий для епохи. Просвітництво презентувало себе як епоха початку [7]. Вона розпізнала силу розповіді (оповіді) та міф нового початку, й сотворила початкову святість самої себе. Саме в цьому й полягає в прямому сенсі слова – історія успіху Просвітництва.

Епоха Бароко лежить повністю покрита товстим покривалом снігу, й навіть у віршах про кохання, як здається, повністю панує

зима. Й при всій симпатії до ніжного рум'янцю щік поети 17-го сторіччя все ж мріяли про «білосніжні» очі, шию, груди, плечі та стегна, й звідти вже плавно линули вниз тілом аж до блідних литок. В епоху Просвітництва завершився невеликий льодяниковий період. У контексті історії мови маркою епохи спочатку було метеорологічне положення справ: сповнене хмар небо нарешті прояснилося. Великий історик з Гьоттінгену Август Людвіг фон Шльоцер (August Ludwig von Schlözer, 1735–1809) відповідно мріяв у праці «Представлення його універсальної історії» (1773) про екологію просвітницької людини: «Після того, як вона викорчовує ліси та висушує болота, над нею стає ясним небо, волога та туман розсіюються, зима стає ніжнішою та коротшою, ріки вже не замерзають». А Фрідріх фон Шіллер (Friedrich von Schiller, 1759–1805), котрий, погоджуючись з цим, з піднесенням процитував цей пасаж в 1780 р. у своїй медичній дисертації додав до нього: «Дух удосконалюється завдяки клімату» [8]. Відповідно в духовному сіянні сонця Просвітництва розквітають весінні вірші.

Далі ми наведемо аргументи щодо того, що Просвітництво як епоха початку не є кардинальним переломом. Ми хочемо сказати про непридатність євроцентричного проекту Просвітництва на роль орієнтовної допомоги в глобалізованому світі. Однак оповіді не так просто спростувати. Їх зрозумілість та їх сила переконливості у певному відношенні відводять від дискусії з аргументами. Вони тонуть глибоко в самосвідомості та утворюють її основи. А ще критика Просвітництва витрачає імпульси критичної епохи, котра породжує в світі дивні ідеї – що буцім то краще взяти під сумнів певну позицію, аніж підтвердити її; що буцім то це є ознакою пізнання та розумності – вказати на недолік (слабкість) й тримати це відкритим; що буцім то не є занадтою вимогою, засумніватися у комусь (незалежно від того, хто це є), а можливо ознака поваги, котру слід прийняти в будь якому випадку.

Ще важливіше: Сила переконливості Просвітництва виникає не просто з абстрактної раціональності, котру йому залюбки приписують, оскільки вона сама проявляє своєрідну стійкість супроти кращого усвідомлення аргументу. Навіть якщо західний розум явно окреслює лише одну доріжку розвитку; якщо навіть тоді, коли вказують на орієнтири Бароко в майбутнє та зверненість в минуле Просвітництва: Велика оповідь (розповідь) торкається цього лише мимоходом, якщо історію розповідають не по іншому.

Ефект альтернативної оповіді (розповіді) може бути таким, що ми сприймаємо серйозно саме цей оповідальний момент Просвітництва. Звичайно, ясність та порядок думок може зараховуватися до чеснот Просвітництва, однак вимога логічної пунктуальності була вплетена в цікаву історію навіть у святая-святих раціоналізму, наприклад, у Християна Вольфа, або Йоганна Христофа Готтшеда. Потім розповідали про те, як світло проникло в епоху чи життя, з якими супротивниками носій світла вимушений був боротися, як стійко він їх переміг, або потерпів невдачу [9].

Просвітництво вважається епохою багатьох досягнень: розуму, критики, публічності. Однак не слід забувати, що 18-те сторіччя також було епохою роману. Жодний інший жанр в ці роки не був більш успішнішим. В жодному іншому жанрі Просвітництво не могло представити краще людину, котра робить помилки, а тому розвивається й вчиться на своїх недоліках.

Отже два само-коронування в Кьонігсберзі утворюють рамки цієї епохальної картини не лише тому, що тут поставили початкові відмітки названі двоє. Хоча обидва й насолоджувалися певним суверенітетом в короткий час, але потім відразу перейшли до боротьби з тим, від чого залежали, старих звичок та нових конкурентів, відносно яких вони зробили визнання стосовно зашкарублості людських відносин, вступили в конфронтацію та вимушені були налагоджувати відносини з заданими умовами, не в останню чергу – із-за медійних процесів. Із маси дуже різних та частково несумісних поглядів та претензій в цій фазі виникли «культурні зразки» [10]. Вони по-новому визначали, що саме вважалося сильним та слабким в якості аргументів, де необхідно було бути точним, а де й необов’язково, що саме здавалося суттєвим, а що – неважливим.

При цьому філософія, релігія, право, політика, наука чи поезія взаємодіяли між собою. Кар’єри робилися на полі взаємодії між дворами правителів, університетами, містами та медійними об’єднаннями, котрі утворювали легко подразливе нервове поле бою. Епоха Просвітництва була також епохою суспільної диференціації, та породжувала нові відносини й альянси [11].

Під час роботи над цією темою я більш, ніж в інших випадках весь час задавав собі питання, чому мені обов’язково хотілося все це знати, та чому в такій великій мірі я цікавився Просвітництвом, що не вписувалося в таку сильну та енергійну

історію модернізації. Потів відбулося дещо неочікуване. У багатьох випадках це були саме ті моменти, котрі спочатку мені здавалися зовсім іншими, минулими та занадто історичними, в яких Просвітництво наближувалося до сучасності. Показовим було вже не те, як Просвітництво розпрощалося з минулим та традицією, та як прямо пролягав шлях від 18-го через 19-те та 20-е століття до нас, а те, як Просвітництво орієнтувалося між епохами, вдивлялося в історію, дивилося одночасно назад в минуле та вперед в майбутнє.

Під враженням роз'їдаючої державності здається менш значущим те, що Просвітництво підготувало ті структури, котрі дали можливість виникнути національним державам у 19-му та 20-му сторіччях. Адже тоді були ще різні утворення із державної та до-державної, територіальної та транс-регіональної політики, завдяки яким правителі та піддані у 18-му столітті жили-були без будь-якого плану розвитку. І якщо дещо є правильним в тезі про повернення релігії, то історія Просвітництва допомагає нам не в тому, що надихнула європейську культуру на сильні процеси секуляризації, а тому що 18-те століття пройшло під знаком конфесійних конфліктів, хоча й німецьке Просвітництво ніколи не відмовлялося від тісних та примирливих стосунків з вірою.

Враховуючи установлення контактів та менторства, про котрі сьогодні все більше й більше чуємо, ми не повинні дивуватися, що у 18-му столітті мінливі та мало формалізовані кар'єрні шляхи були гарантовані патронажем, й саме у формах особистої залежності відкривалися нові опції діяльності. Можливо цифрову (дигітальну) революцію не так уже й добре переказати в якості історії радикальних медійних змін, а скоріше – як історію медійного об'єднання, в якому співіснують дуже багато «старих» та «нових» медій, – так само як і розмови між собою та проти інших, рукописи та друки, тексти, зображення та музичні звуки у багатьох сенсах надихнули Просвітництво?

Просвітництво сьогодні стосується нас в якості епохи з двома обличчями. У нього ми можемо навчитися тому, як глибоко можуть діяти на нас історичні переломи. Якщо подивитися назад, то це зроблено не завдяки добрим аргументам. Переконання діють більше, аніж слова. Між тим, що необхідно робити, волінням та дією є суттєві втрати під час взаємодії. Нічого доброго в тому немає, коли діяти швидко та жорстко, й віддаватися фантазіям сильної руки, котра турбується щодо упорядкованих простих відносини. Занадто

великими вимогами для нас є виконання завдання строгої реалізації великих ідей. Саме тому також ригоризм Французької революції не є маркером історичної необхідності. Одного разу Георг Христоф Ліхтенберг (Georg Christoph Lichtenberg, 1742–1799) відмітив: «Освітлення вулиць завдяки запаленим будівлям – це дуже зле освітлення» [12]. Ніжне світло Просвітництва демонструє дещо інше: як можна звикнути до нечітких відносин та неспокійних часів.

Література та примітки:

1. Див. Berlinische Monatsschrift, Band 4 (1784), S. 491.

2. Див. Zu Mendelssohn: Briefe die neueste Literatur betreffend, 1. März 1759, 20. Brief, S. 130. Kant, Kritik der reinen Vernunft, A IX f. Zu Kant u.a.: Pietsch, Lutz-Henning, Topik der Kritik. Die Auseinandersetzung um die Kantische Philosophie (1781–1788) und ihre Metaphern. – Berlin, New York, 2010. – S. 197, 214, 295; Goethe J.W., Sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens. Münchner Ausgabe. – München, 1985 ff. – Bd. 8/1. – S. 23.

3. Pietsch, Lutz-Henning, Topik der Kritik. Die Auseinandersetzung um die Kantische Philosophie (1781–1788) und ihre Metaphern. – Berlin, New York, 2010. – S. 295.

4. Ebd., S. 200–202.

5. Ebd., S. 206.

6. Ebd., S. 211, 297.

7. Assmann A. Ist die Zeit aus den Fugen. Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne. – München, 2013. – S. 151 ff., insbes. S. 156 ff.

8. Schiller F. Sämtliche Werke. 9. durchges. Aufl. – Darmstadt, 1993. – Bd. 5. – S 304.

9. Це можна зрозуміти як вказівку на «нарратив виправдання». Див. Forst R., Günther K. Die Herausbildung normativer Ordnungen. Zur Idee eines interdisziplinären Forschungsprogramms. Normativer Orders Working Paper 01/2010, S. 10 f.

10. Див. Fulda (Hrsg.), Kulturmuster der Aufklärung. – Halle, 2010. – S. 7–33; Daniel Fulda und Sandra Kerschbaumer in: Das achtzehnte Jahrhundert 35 (2011), S. 145–153.

11. Див. як анти-оповідь: Vogl J. Der Souveränitätseffekt. – Zürich, 2015.

12. Lichtenberg G.Ch., Schriften und Briefe. Hrsg. Von Wolfgang Promies. – München, 1968 ff. – Bd. 2. – S. 443 (Sudelbücher K 257).

Переклав з німецької мови Володимир Абашнік